

Türkmen dilini arassalamak hem baýlaşdyrmak dogrusynda bir umumy garaýyş

Belent mertebeli prezidentimiziň milli we resmi dilimiz bolan türkmen dilini arassalamak hem ony baýlaşdyrmak baraky döwletli ýörelgesinden ugur almak bilen ony durmuşa geçirmek ugrunda elimden gelen kömegi ýetirip durmagy özümiň milli borjum hasap edýärim. Hut şonuň üçin hem bu mesele barada özümiň umumy garaýşymy giriş hökmünde hormatly alymlarymyza hödürlemegi makul bildim. Biziň pikrimizçe herzatdan öň we her bir meselä çemeleşmek islänimizde, ilki bilen özümiň azat hem garaşsyz halkyň, watanyň adamlarydygymyza doly ynam hem buýsanç bilen hereket etmeli. Bu diýmek, geçmişiň zyýnly galyndylary bolan göwni çökgünlik, başgalara uýmak, özüne we özüňkilere ynamsyz garmak ýaly kesellerden gutulmaly. Ýagny, biziň dilimizi, taryhymyzy we medeniýetimiziň dürli görnüşlerini öwrenmekde iş bitiren beýleki milletleriň alymlaryna milli karakterimiz boýunça aňyrbaş hormat edip syýlagyny ýetiren bir wagtymyzyň özüne, olaryň orta atan her bir pikirine ebedi kanun we gökden iýnen Aýa hökmünde kabul etmegiň ýerine, olara tankydy garaýyş bilen seredip öz milli baäbidimize uygunlykda peýdalanyp bilmeli. Bu, dünýäniň ähli ýurtlarynda-da şeýle. Sebäbi, bilşimiz ýaly dünýäniň ylmy merkezleri hatda şu güne çenli-de aýry-aýra syýasy we ideologik täsirlerden özüni halas edip bilmän gelýär. Onsaňam, halk arasynda aýdylyşy ýaly „her kimiň eliniň egrisi özüne tarap“dir. Biz hut şeýle milli ruh bilen, dilimizi arassalamak hem baýlaşdyrmak meselesine ynamly hem batyrçaý çemeleşmelidir. Onsaňam biz, öz türkmen alymlarymyzyň, hem ylmy derejeleri hem-de ylmy tejribeleriniň, köp ölkeleriňkä garanynda ýokarda durýanlygyny hem göz önünde tutmalydys.

„Türkmen dilini arassalamak“ diýen sözden, hakydamyza ilkinji gelýän zat „türkmen dilini nämeden arassalamaly“? diýen soragdyr. Bu soragyň jogaby biziň pikrimiz boýunça örän aýdyň. Türkmen dilini öz dilimizde bar bolan gözəl sözleriň ýerini alan ýa-da belli bir ýaramaz taryhy şertlerde syýasy maksatlar bilen öz sözlerimiziň gysylyp çykarylmagynyň bahasyna zor aýakdan ýerleşdirilen keseki sözlerden arassalamakdyr. Ýadynda, 1985-nji ýylyň tomsunda Aşgabat uniwersitesiniň dil fakultesiniň gaýybana bölümi üçin toms aýlarynda geçirilýän kurslara gatnaşan wagty, mugallymlaryň biri „Türkmen dilinde arheizmler“ atly temadan sapak geçýärdi. Ol, könelşip ulanmadan galan birnäçe türkmen sözlerini we olaryň ýerine „Internasýonal sözler“ ady bilen girizilen birnäçe ors sözlerini sanady. Men oturyp bilmän, mugallymyň sözlerine garşylyk görkezip:

- Mugallym! siziň bu aýdýanlaryňyz bilen ylalaşmaýaryn sebäbi, siziň sanap geçen sözleriňiziň köpüsi, taryhy ösüşüň zerurlyklaryndan ýüze çykyp tebigy ýagdaýda dilimize aralaşan sözler bolman eýsem olary ýokardan Radio, Telewizir, Gazýet-jurnallar we beýleki gatnaşyk seriştelereňiň üsti bilen zor aýakdan ýerleşdirilen sözlerdir. Hatda täze bir söz zerurlygy ýüze çykan ýagdaýynda-da köplenç ýagdaýda halk köçüliginiň özi ony örän gelşirip döretýär. Mysal üçin *paraşok* sözünüň ýerine obalarda eýýäm „*külke sabyn*“ diýen ady ulanylýar. Onsaňam türkmen halky üçin *Samalyodyň* Uçardan, *Poýezdiň* Otlydan aňsat hem owadanlygyna kim ynanyp biler?- diýdim.

Elbetde mugallym ol ýyllardaky syýasy şertlerde, meniň sözümi ne beýle däl diýip bildi, ne-de dogry aýtýasyň diýmäge bogny ysdy. Ynha biz bu gün dilimizi arassalamagy şu tetelli sözleri gelen ýerlerine gowşyrmakdan başlamaly. Onuň üçin artykmaç zähmet sarp edip gaýtadan söz ýasap oturmagyňam geregi ýok, sebäbi olar eýýäm halk tarapyndan döredilen bar zatlar. Emma bu ugurda aşa gidip „Radio“, „post“ ýaly bütin dünýä tarapyndan kabul edilen sözleriň ýerine täze sözler ýasajak bolup ýörmeli dälmi kä diýýärim, ýöne bu sözleri-de olary döreden halklaryň we dünýä köçüliginiň tarapyndan kabul edilişine ýakyn we öz dilimiziň fonetikasyna uýgunrak görnüşinde ulanylmaly. Mysal üçin *Hektar*, *Hamburg*, *Haýdar*, *Post* ýaly sözleri bütin dünýäden üzňelikde *Gektar*, *Gamburg*, *Gaýdar*, *Poçta* ýaly ulanylmagyň biziň üçin gaty ýalňyş hem-de öýkünjeňligiň almatydygyny göz önünde tutulmalydyr. Aslynda biziň geçen 70 ýyldan öňki alynma sözlerimizi ata-babalarymyz öz ene

dilimize uýgunlykda alypdyrlar. Mysal üçin *Fransa, Iran, Heýdär, Sobhan* ýaly sözleri *Pereň, Eýran, Haýdar, Suwhan* görnüşlerinde alypdyrlar. Dünýäniň beýleki halklary-da ony şeýdip alýarlar. Mysal üçin ors halky *Hamburg, Hektar, Heýdär* ýaly sözleri ýokarda görkezijimiz kimin *Gamburg, Gektar, Gaýdar* görnüşlerinde alypdyrlar.

Has köpüräk ylmy işi talap edýän we hiç hili ýaltaçylygy söýmeýän ýene bir mesele-de, haýsy sözleriň köki hem gelip çykyşy boýunça Türkmen ýa-da beýleki türki dillere degişlidigi, haýsylarynyň bolsa keseki dillerden alynan sözlerdigini kesgitlemek meselesidir. Bu ugurda hem dil bilimimiziň çygyryny, doganlyk türki dilleri hasaba almak bilen giňeltmeli, hem-de dil we edebiýatymyzyň taryhyny we onuň ösüş kadalaryny düýpli öwrenmek arkaly çuňlaşdyrmalydyrys. Belli bir sözün kökünüň haýsy dile degişlidigini kesgitlemekde filologlaryň arasynda dünýä möçberinde-de çekişmeler dowam edýär we ulanylýan ölçegler bolsa belli derejede biri-birinden tapawutlanýar. Bu meselede her zatdan öň terk edilmeli ýaramaz endikleriň biri, geçmişden galan we öýkünjeňlik derejesine baryp ýeten, çenden aşa päli peslik keselidir. Bu diýmek, her bir sözün düýp manysyna hem gelip çykyşyna, bar bolan maglumatymyz bilen göz ýetirip bilmesek ýa-da ol söz birnäçe dilde ortak ulanylýan bolsa, hökman arap-pars ýa beýleki bir dile degişlidir diýip üstüne gyzyl atanak çekip goýbarman eýsem „näme üçin beýleki münlerçe sözler ýaly, ol söz hem türki dillerden arap, pars dillerine geçen bolmaly däl?“ diýen soragy-da özümden edip çuňurak oýlanyp köpüräg ýýzarlamaýdyrs. Şeýle edilende köp sözleriň köki türki dillere ylaýta-da türkmen diline degişli bolup çykýar. Bu ugurda biziň elimizde örän ähmiýetli we deňi-taýy bolmadyk mümkinçilikler bardyr. Mysal üçin, geçen asyryň başlarynda, miladdan öňki üçünji mün ýyla degişli bolan *sumer* dilinde ýazylan ýazgylary okalyp 1914-nji ýyldan başlap bu diliň sözlük hem grammatikasynyň aýry-aýry dillerde ýazylmagy, has gyzyklasy hem bu diliň türki diller bilen bir dil toparyna girýän *Agglutinatív(iltisaky)* dil bolandygy alymlaryň tarapyndan ykrar edilmegi bilen, türki dilleriň etimologiýasynda *Orhun-ýeniseý* ýazgylarynyň okalmagynyň ardyndan ýene-de bir ajaýyp öňe gidişlik ýüze çykdy. Hut şu meseläni göz önünde tutmak bilen günbatar alymlary türki dilleriň kökünüň inňän irki çaglara aralaşandygyna göz ýetirdiler. Mysal üçin günbatar alymy *Sandor Scöke* özüniň ***The Sumerian and Ural-Altai elements in The Old Slavic language(München,1979)*** atly işinde, ençeme jedelli sözlerdir grammatiki elementleriň *sumer* dilinde-de bar bolany üçin Indo-German(Hindi-Ýawropa) dillerine degişli bolman eýsem türki dillere degişlidigini açyklady. Mysal üçin hem türki dillerde hem-de täjik dilinde ulanylýan *muз(muzd,mozd)* sözüniň *sumer* dilinde-de „*maş*“ görnüşinde edil şol manyda barlygyny delil getirmek arkaly, onuň gelip çykyşynyň türki dillere degişlidigini nygtaýar.

Meniň özümden hem *Türkmenler-Sumerler, Türkmenistan-Mezopotamýa* atly işimde şeýle sözleriň ençemesine gabat geldim. Mysal üçin *ary* sözüni alyp göreliň. Bu söz hem türki dillerde hem-de täjik dili ýaly kä bir Indo-German hasap edilýän dillerde, şonuň ýaly hem arap dilinde ulanylýar. Belli bir sözün gelip çykyşynyň haýsy dil toparyna degişlidigini kesgitlemek üçin alymlaryň tarapyndan ulanylýan iki sany esasy ölçegi göz önünde tutanymyzda bu sözün kökünüň türki dillere degişlidigi belli bolýar:

1-Belli bir sözün haýsy dilde has gadym ulanylandygy hakda dokumental delil tapylmagy: *ar* we *ary* sözi, ýazuwa geçen in gadymy dil hem-de ýokarda belläp geçijimiz ýaly türki diller toparyna degişli bolan *sumer* dilinde edil türkmen dilindäki manyda bar.

2-Belli bir sözün haýsy dilde has ýaýbaň hem dürli-dürli görnüşlerde ulanylýanlygy: Bu ölçegi göz önünde tutanymyzda-de bu sözün beýleki dillere garanynda türki dillerde has ýaýbaň hem dürli-dürli semantikada ulanylýar. Mysal üçin diňe türkmen dilinde bu söz: *ary, arassa, arlyk, artmak...* ýaly görnüşlerde. *Aýdan ary, günden dury* ýaly gadymy söz düzümlerde we *Aryk, Arna...* ýaly tire-taýpa hem ýer-ýurt atlarynda giňden ýörgünlidir. Netijede bu sözün kökiniň türki dillere degişlidigi aydyňdyr. Şular ýaly tüýs hem iýr çaglara degişli sözlerimizi giňden özleşdirip, gerek bolan täze sözleri ýasamakda-da olardan peýdalanyp bileris.

Sumer dilini we edebiýatyny öwrenmekligiň biziň dilimiziň hem edebiýatymyzyň aňyrsynyň iňňän irki çaglara daýanýanlygyny kesgitlemekde hem-de ony baýlaşdyrmakda örän aýgytlaýjy rolunyň barlygyny nygtap geçmegi zerur hasap edýärim. Sebäbi biziň *Akpamyk* ýaly erteklerimiziniň we *Görogly, Korkut Ata* ýaly eposlarymyzyň yýzlarynyň Sumer edebiýatynda görünýändiginiň daşyndan-da biziň *Änew, Mary, Madaw, Amy, Ürgenç, Anna, Oraz* ýaly ençe münň ýyl nesilden nesile gursagymyзда saklap gelen ýer-ýurt hem ynsan atlaryna, häzirkiki türkmen dilinde-de beýleki dillerde-de anyk bir many tpy bolmaýan bir wagtyň özünde, sumer dilinde belli many tapylýar duruberyär. Mysal üçin *Änew (Anaw, Anau görnüşlerde-de ýazylyar)* sözünü alyp göreliň. Bu günki maglumatlar bilen alty münň ýyl geçmişi barlygyny çak edip boljak bu sözüň nämäni aňlatýandygy biziň milli hakydamyзда bir eýýäm çykyp gidipdir. Kä admlar ol hakda öz kellesine görä many ýasajak bolup hiç hili ylmy bahasy bolmadyk (Aşgabada aşyklar şäheri diýilşi ýaly) fantastik makalalar hem ýazdylar. Sumer dilinde *Anu* sözi „Asman tangrysy, olaryň iň uly taňrylarynyň ady“dyr. Şonuň ýaly-da sumerleriň *Uruk* şäherinde ýerleşen iň uly çokunma-jaýlarynyň (mejjitleriniň) ady hem *Anu*dyr. Her biriniň iňňän uly taryhy ähmiýeti bolan bu sözleriň manylary hakda biz, ýokarda agzap geçen işimizde tanymal sumerologlaryň ylmy eserlerine salgylanmak bilen öz düşüňjämizi orta atypdyk. Geljekde-de gözəl hem örän gadymy ene dilimizi, mähriban halkymyzyň öz akyl paýhasyndan dörän soý sözleriň hasabyna baýlaşdyrmak hem arassalamak üçin her bir sözüň gelip çykyşy dogrusynda öz düşüňjämizi halka hödürlejekdiris. Sebäbi dil we taryh bir-birini kämilleşdirýän ylym bolup iň irki taryhymyzy kesgitlejek-de iň soňky nobatda dil bolar diýip düşüňyärin.

Begmyrat Gereý

28-3-2000